

The Greek Review of Social Research

Vol 68 (1988)

Ειδικό τεύχος: 68, Α': Αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη

Φυλακή και ποινικό σύστημα στο «Surveiller et punir» του Μισέλ Φουκώ

Π. Δέγλερης, Ε. Κορυφίδου, Γ. Νικολόπουλος

doi: [10.12681/grsr.845](https://doi.org/10.12681/grsr.845)

Copyright © 1988, Π. Δέγλερης, Ε. Κορυφίδου, Γ. Νικολόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Δέγλερης Π., Κορυφίδου Ε., & Νικολόπουλος Γ. (1988). Φυλακή και ποινικό σύστημα στο «Surveiller et punir» του Μισέλ Φουκώ. *The Greek Review of Social Research*, 68, 97–115. <https://doi.org/10.12681/grsr.845>

Π. Δέγλερης, Ε. Κορυφίδου, Γ. Νικολόπουλος*

ΦΥΛΑΚΗ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΣΤΟ
«SURVEILLER ET PUNIR» ΤΟΥ ΜΙΣΕΛ ΦΟΥΚΩ**

Θα πρέπει να συλλάβουμε το ποινικό σύστημα
σαν μια μηχανή που διαχειρίζεται εκλεκτικά
τις παραινόμενες και δεν τις καταστέλλει όλες.
ΜΙΣΕΛ ΦΟΥΚΩ, «Surveiller et punir»

Α. ΤΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΣ

1. Η φυλακή σαν «γενικευμένη τιμωρητική πρακτική»

«Σταματώ εδώ αυτό το βιβλίο που μπορεί να χρησιμεύσει σαν ιστορικό διάγραμμα σε διάφορες μελέτες γύρω απ' την εξουσία ομαλοποίησης και το σχηματισμό της γνώσης στη σύγχρονη κοινωνία»¹.

Η τελευταία αυτή υποσημείωση του Μισέλ Φουκώ στο *Surveiller et punir* μας αποτρέπει από το να θεωρήσουμε το έργο του κλειστό και τελειωμένο, αφήνοντας ανοιχτό το πεδίο της έρευνάς του και καλώντας μας «να ξαναερευνήσουμε τις βεβαιότητες και τα αξιώματα, να αναταράξουμε τις συνήθειες, τους τρόπους δράσης και σκέψης, να διαλύσουμε τις αποδεκτές οικειότητες, να ξαναπάρουμε τα μέτρα των κανόνων και των θεσμών»².

* Δικηγόροι.

** Η μελέτη αυτή αποτελεί επεξεργασμένη μορφή μιας παρουσίασης του έργου του Μ. Φουκώ *Surveiller et punir*, που έγινε τον Ιανουάριο του 1986 στην Πάντειο Σχολή, στα πλαίσια του μεταπτυχιακού σεμιναρίου εγκληματολογίας, με την καθοδήγηση του Ηλία Δασκαλάκη.

1. Michel Foucault, *Surveiller et punir*, «Naissance de la prison», Callimard, Bibliothèque des histoires, Paris 1975, σ. 315, υποσημ. 1.

2. Συνέντευξη του Μ. Φουκώ στον François Ewald, «Η φροντίδα για την αλήθεια», αφιέρωμα του *Διαβάζω* στον Μ. Φουκώ, τ. 125 (28.8.85), σ. 31, μτφρ. Δ. Σερεμέτης· ανάρθρωση απ' το *Magazine littéraire*, τ. 207, Μάιος 1984.

Η φυλακή, που πρόβαλε τον 18ο αι. σαν ηθική κατάκτηση του ποινικού συστήματος σε σχέση με το προηγούμενο καθεστώς των σωματικών ποινών, κατόρθωσε, μέσα σε λίγο καιρό, να πάρει άλλη μορφή από εκείνην που είχαν συλλάβει αρχικά οι υποστηρικτές της, και να γενικευτεί σαν τιμωρητική πρακτική, σε βαθμό που να θεωρείται αυτονόητη. Σήμερα, αυτό που ονομάζουμε «κρίση του σωφρονιστικού συστήματος» φαίνεται να εντοπίζεται μονόπλευρα στην αδυναμία του να εκπληρώσει τους παραδοσιακά ταγμένους σκοπούς του (αναμόρφωση και επανένταξη του εγκληματία). Έτσι όμως παραβλέπεται η καταπληκτική ανθεκτικότητα του θεσμού της φυλακής μέσα στο χρόνο και τις συλλογικές παραστάσεις του κοινού, γεγονός που μπορεί να αποτελέσει αφορμή για να αναδειχτούν κάποιες άλλες όψεις της λειτουργίας του ποινικού συστήματος³.

Το ζήτημα του σωφρονισμού αντιμετωπίζεται συνήθως είτε σαν πρόβλημα του εγκληματούντος πληθυσμού, είτε μέσα από μία νομική προβληματική που αναφέρεται στα πλαίσια λειτουργίας των θεσμών. Η φυλακή, όχι σαν θεσμός αλλά σαν «γενικευμένη τιμωρητική πρακτική» των σύγχρονων κοινωνιών, έχει χρησιμοποιηθεί ελάχιστα σαν αφετηρία για συστηματικές αναλύσεις του ποινικού συστήματος. Ο Φουκώ ξεκινάει τη μελέτη του απ' αυτό το σημείο, που είχε παραμεριστεί από τους ιστορικούς και, προχωρώντας με το ερώτημα τι έκανε εφικτή τη φυλακή, έρχεται αντιμέτωπος με το αυτονόητο της καθιέρωσής της, ανάγοντάς την στην κατηγορία του προβληματικού και όχι αναγκαστικά απαραίτητου. Εκείνο που τον ενδιαφέρει δεν είναι να κάνει την ιστορία του θεσμού της φυλακής αλλά της «πρακτικής του εγκλεισμού». Θέλει «να δείξει την καταγωγή της ή ακριβέστερα το πώς αυτός ο τρόπος δράσης —πανάρχαιος άλλωστε— μπόρεσε να γίνει αποδεκτός σε μια δεδομένη στιγμή σαν πρωταρχικό κομμάτι του ποινικού συστήματος, σε τέτοιο βαθμό, ώστε να θεωρείται κάτι το εντελώς φυσικό, προφανές και απαραίτητο»⁴.

Ακολουθώντας τη σκέψη του, καθώς προχωρεί στην ανάδειξη όλων εκείνων των στοιχείων που επέτρεψαν την ανάπτυξη της «πρακτικής του εγκλεισμού» και την αναδιάταξη του «δικτύου των παρανομιών» στο τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αι., θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τις λειτουργίες του ποινικού συστήματος όπως προβάλλουν μέσα από τις πρακτικές που τροφοδότησαν τη γέννηση και την ανάπτυξη της φυλακής.

3. Πρβλ. Claude Faugeron - Guy Houchon, «Prison et pénalités: de la pénologie à une sociologie des politiques pénales», *L'Année sociologique*, τ. 35, 1985, σ. 118 κ. επ.

4. Michelle Perrot, *L'impossible prison. Débat avec Michel Foucault*, Le Seuil, 1980, σ. 43.

2. Η «περιπτωσιολογική» προσέγγιση

Ο «αποικισμός του σωφρονιστικού συστήματος από τη φυλακή» συνιστά για τον Φουκώ ένα «συμβάν» (événement) που έχει την αυτονομία του μέσα στην ιστορία και δεν θεωρείται απλή συνέπεια της ποινικής σκέψης ή των θεσμών. Εκλαμβάνεται σαν «πρακτική» που «μέχρι κάποιο σημείο διατηρεί τη δική της κανονικότητα, τη λογική της, τη στρατηγική της, το προφανές της, την “αιτία” της»⁵. Το πρόβλημα που τίθεται με τη γέννηση της φυλακής εντοπίζεται στην «αιτία» (ratio) που διέπει ολόκληρη την ποινική μεταρρύθμιση του 18ου αι. στην Ευρώπη, και αποτελεί «ένα κεφάλαιο στην ιστορία της αιτιολογίας των ποινών»⁶.

Δίνοντας έμφαση στην ανάδειξη της μοναδικότητας αυτού του «συμβάντος», ακολουθεί στην έρευνά του μια «κατεύθυνση περιπτωσιολογική» (événementialisation), που σημαίνει ότι δεν υποτάσσεται σε μια ενιαία ερμηνευτική αρχή, που θα μπορούσε να είναι μια ανθρωπολογική δομή ή ένας οικονομικός μηχανισμός· δεν ψάχνει επίσης να αποκαταστήσει μια κρυμμένη συνέχεια ανάμεσα στην περιορισμένη και κοινωνικά προσανατολισμένη χρήση της φυλακής —όπως την είχαν συλλάβει οι ποινικοί μεταρρυθμιστές του 18ου αι.— και στη γενικευμένη τιμωρητική πρακτική που κατέληξε να είναι, αλλά, αντίθετα, ξεκινώντας από τη διαπίστωση αυτής της ασυνέχειας, ενδιέφεται να μελετήσει πώς ακριβώς έγινε εφικτή η μεγιστοποίηση της χρήσης της φυλακής, που έθεσε με καινούριους όρους τις σχέσεις ανάμεσα στα αδικήματα και τις ποινές. Θέλει να δείξει πως «δεν ήταν τόσο αυτονόητο ότι το μόνο πράγμα που μπορείς να κάνεις μ’ έναν εγκληματία είναι να τον φυλακίσεις»⁷, αλλά ότι οι θεσμικές πρακτικές και οι μηχανισμοί γνώσης είναι εκείνοι που υποβάλλουν τα «συμβάντα» σε μια διαδικασία «προβληματοποίησης» (problématisation), δηλαδή «τα εισάγουν στο παιχνίδι του αληθούς και του λάθους, συγκροτώντας τα ως αντικείμενα για τη σκέψη (είτε αυτό γίνεται με τη μορφή του ηθικού στοχασμού, της επιστημονικής γνώσης, της πολιτικής ανάλυσης κτλ.)»⁸. Ο τρόπος που γίνεται η διάκριση ανάμεσα σ’ αυτό που θεωρείται εγκληματικό ή όχι σε μια εποχή, δεν μπορεί, επομένως, να μελετηθεί παρά ξεκινώντας από τις πρακτικές εκείνες που γεννούν αυτή τη διάκριση. «Για να καταλάβουμε τι τιμωρείται και γιατί, ας θέσουμε την ερώτηση: πώς

5. Βλ. σημ. 4, σ. 42.

6. Michel Foucault, «La poussière et le nuage», στο *L'impossible prison*, σ. 33.

7. Βλ. σημ. 4, σ. 44.

8. Βλ. σημ. 2, σ. 25.

τιμωρείται;»⁹. Όπως σημειώνει εύστοχα μια συνεργάτις του Φουκό: «το αντικείμενο ερμηνεύεται από ό,τι συγκρότησε την πρακτική του»¹⁰.

Η «περιπτωσιολογική» προσέγγιση της γέννησης της φυλακής φέρνει τον Φουκό σε ρήξη με καθετί το προφανές και αυτονόητο «πάνω στο οποίο θεμελιώνονται οι γνώσεις μας, οι πεποιθήσεις μας, οι πρακτικές μας»¹¹. Προχωρώντας κατόπιν σ' ένα στάδιο ανάλυσης που ονομάζει «αιτιώδη αποσύνθεση» (*démultiplication causale*), εξετάζει το «συμβάν» με βάση τις πολλαπλές διαδικασίες που το συγκροτούν και, στην προκειμένη περίπτωση του ποινικού εγκλεισμού, τον καθορισμό της διαδικασίας που ενσωμάτωσε την «πρακτική του εγκλεισμού» στο ποινικό σύστημα. Με τον τρόπο αυτό, όσο περισσότερο προχωρεί στην «αιτιώδη αποσύνθεση» του «συμβάντος», τόσο περισσότερο μπορεί να αναφέρεται σε στοιχεία έξω απ' αυτό. Αναδεικνύεται έτσι μια αυξανόμενη πολυμορφία δεδομένων που προέρχονται από τα ολοένα και περισσότερα στοιχεία που αποκαλύπτει η ανάλυση με βάση τους παρακάτω κανόνες που θέτει ο ίδιος:

» 1) Να μην συγκεντρωθεί η μελέτη των ποινικών μηχανισμών μόνο στα "κατασταλτικά" τους αποτελέσματα, μόνο στην "τιμωρητική" τους πλευρά, αλλά να τα επανατοποθετήσουμε σε όλη τη σειρά των θετικών αποτελεσμάτων που μπορούν να προκαλέσουν, έστω κι αν είναι περιθωριακά εκ πρώτης όψεως. Να θεωρήσουμε, κατά συνέπεια, την τιμώρηση σαν μια σύνθετη κοινωνική λειτουργία.

» 2) Να αναλυθούν οι τιμωρητικές μέθοδοι όχι σαν απλές συνέπειες των κανόνων δικαίου ή σαν δείκτες κοινωνικών δομών, αλλά σαν τεχνικές που διατηρούν την ιδιαιτερότητά τους στο ευρύτερο πεδίο των λοιπών μεθόδων της εξουσίας. Να εξεταστούν οι ποινές μέσα από τη σκοπιά της πολιτικής τακτικής.

» 3) Αντί να αντιμετωπιστεί η ιστορία του ποινικού δικαίου και των επισημών του ανθρώπου σαν δύο ξεχωριστές ευθείες, που η διασταύρωσή τους θα είχε τόσο στη μία όσο και στην άλλη, ή και στις δυο πιθανόν, ένα αποτέλεσμα όπως το επιθυμεί ο καθένας, ταραχοποιό ή χρήσιμο, ας ψάξουμε μήπως υπάρχει μια κοινή μήτρα και μήπως τελικά πηγάζουν και οι δυο τους από μια διαδικασία σχηματισμού "επιστημολογικο-νομική"· με δυο λόγια, να τοποθετηθεί η τεχνολογία της εξουσίας σαν κανόνας τόσο του εξανθρωπισμού των ποινών όσο και της γνώσης του ανθρώπου.

» 4) Να ερευνηθεί μήπως αυτή η είσοδος της ψυχής στη σκηνή της ποινί-

9. Βλ. σημ. 4, σ. 42.

10. Arlette Farge, «Μπροστά στην Ιστορία», *Διαβάζω*, βλ. σημ. 2, σ. 22.

11. Βλ. σημ. 4, σ. 44.

κής δικαιοσύνης και μαζί μ' αυτή η παρεμβολή στη δικαστική πρακτική μιας ολόκληρης "επιστημονικής" γνώσης, είναι το αποτέλεσμα μιας μεταβολής στον τρόπο που το ίδιο το σώμα βάλλεται από τις σχέσεις εξουσίας»¹².

3. Η ιστορία σαν «γενεαλογία»

Η «προβληματοποίηση» των σχέσεων ανάμεσα στο αδίκημα και την τιμωρία δεν ερμηνεύεται από τον Φουκώ σαν εξελικτική συνέπεια της ποινικής σκέψης αλλά σαν αποτέλεσμα της ανάπτυξης καινούριων τακτικών της εξουσίας για τη χειραγώγηση του ανθρώπου. Η φυλακή εξετάζεται μέσα στα πλαίσια της κοινωνικής πραγματικότητας που διαμορφώνεται στα τέλη του 18ου αι. με την άνοδο της αστικής τάξης και τη γέννηση των επιστημών του ανθρώπου. Οι διακηρύξεις των φυσικών δικαιωμάτων και η οριοθέτηση της σχέσης ατόμου-κοινωνίας στα πλαίσια ενός κοινωνικού συμβολαίου αποτελούν τα ιδεολογικά στηρίγματα του νέου καθεστώτος που, όπως παρατηρεί ο Φουκώ, έχουν για στερεό υπόβαθρο την εμπέδωση της υποταγής των σωμάτων μέσα από την πειθαρχία. Οι επιστήμες του ανθρώπου, εξάλλου, συγκροτούν για πρώτη φορά τον άνθρωπο σε ξεχωριστό αντικείμενο γνώσης, που εξετάζεται χωριστά σε κάθε δραστηριότητά του: σαν βιολογικός οργανισμός, σαν δημιουργός λόγου, σαν οικονομική μονάδα, σαν εγκληματική προσωπικότητα. Αυτός ο τρόπος σύλληψης της έννοιας του ατόμου (η συγκρότησή του δηλαδή σε δρών υποκείμενο) αποκαλύπτει ένα πολλαπλό πλέγμα σχέσεων εξουσίας που το διαπερνά και, κατά συνέπεια, η γνώση που παράγει τελεί σε ορισμένη σχέση με δομές εξουσίας και θεσμικές μορφές, χωρίς ν' αντιπροσωπεύει μια ανιστορική κατασκευή. Μελετώντας ο Φουκώ τη γέννηση της φυλακής με αυτές τις υποθέσεις, συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του κυρίως στο σώμα — σαν πρωταρχικό σημείο εφαρμογής των σωφρονιστικών πρακτικών — και αναφέρεται σε μια ιδιαίτερη θεώρηση της ιστορίας σαν «γενεαλογία».

Η γενεαλογική ανάλυση του Φουκώ έχει «περιπτωσιολογικό» χαρακτήρα και επιδιώκει να διατηρήσει την πολυπλοκότητα των «συμβάντων», χωρίς να τα εντάσσει σε μονοδιάστατες ερμηνείες ή σχήματα. Στο *Surveiller et punir* συγκεκριμένα, απουσιάζουν οι κοινωνικοοικονομικές αναλύσεις και τα ποσοτικά στοιχεία, λείπουν οι παραπομπές σε μεγάλους συγγραφείς και ιστορικούς. Πρόκειται, όπως ειπώθηκε, «για ένα κείμενο δίχως αναφορές, και ωστόσο θρεμμένο και κατασκευασμένο από αναφορές και κείμενα»¹³. Το υλικό του

12. Βλ. σημ. 1, σ. 28.

13. Βλ. σημ. 10, σ. 21.

αντλείται από ελάχιστα γνωστά αρχεία, κείμενα της εποχής, λαϊκές φυλλάδες.

Η «γενεαλογική» ανάλυση είναι προσανατολισμένη σε μια ιστορία που αποσιωπά τα «μεγάλα» γεγονότα και δίνει το προβάδισμα σε «συμβάντα» υποτιμημένα από τους ιστορικούς (τρέλα, τιμωρία, σεξουαλικότητα). Απορρίπτει την παραδοσιακή ιστορική προοπτική που αναζητά την πρωταρχική αιτία των γεγονότων, «εισάγοντας παντού τη σμίλη της ασυνέχειας», την οποία ανάγει «από εμπόδιο της ιστορικής ανάλυσης» σε προαπαιτούμενό της¹⁴. Φέρνοντας στην επιφάνεια το ασυνεχές και έχοντας απεμπολήσει από το ιστορικό πεδίο την αναζήτηση της ενότητας και του όλου στην εξήγηση των φαινομένων, διατηρεί τους παράγοντες που βρίσκονται πίσω από τα συμβάντα στην αρχική τους διασπορά, στρέφοντας το βλέμμα της «στην άρθρωση του σώματος με την ιστορία», στην «αποτύπωση της ιστορίας πάνω στο σώμα, όπως εκδηλώνεται στο νευρικό σύστημα, στην ιδιοσυγκρασία, σε επιθυμίες και ορέξεις»¹⁵. Σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι αποσκοπεί στην ίδρυση ενός καινούριου και ασφαλούς πεδίου γνώσης. Αντίθετα, όπως ο ίδιος ο Φουκώ επισημαίνει: «αναταράζει καθετί που νομιζόταν προηγουμένως ακίνητο· αποσπασματικοποιεί ό,τι είχε συλληφθεί ενοποιημένο· αναδεικνύει την ετερογένεια εκείνου που φανταζόμαστε ότι βρίσκεται σε συνοχή με τον εαυτό του»¹⁶.

Συνέπεια αυτής της πρόθεσης του Φουκώ είναι η απόρριψη κάθε τελεολογίας, η εκπαρθύρωση του νοήματος από την ιστορία, «δείχνοντας ότι ούτε εκεί είμαστε περισσότερο κυρίαρχοι από ό,τι είμαστε πάνω στη γλώσσα μας ή στο φύλο μας, εκδιώκοντας από την ιστορία τη σωτηρία και τους σκοπούς, με δυο λόγια, διασπείροντάς την»¹⁷.

4. Μια «ιστορία του παρόντος»

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της γενεαλογικής ανάλυσης του Φουκώ είναι ότι δεν διακατέχεται από καμιά αναχρονιστική προοπτική στη μελέτη της ιστορίας, ούτε θεωρεί αυτονόητο καθήκον του ιστορικού την αποκατάσταση μιας άρτιας εικόνας του παρελθόντος. Η διερεύνηση του παρελθόντος είναι χρήσιμη στο μέτρο που μπορεί ν' αναταποκριθεί στα σημερινά μας ερωτή-

14. Guy Lardreau, «Μια πολιτική μορφή», *Αναβάζω*, βλ. σημ. 2, σ. 36.

15. Barry Smart, *On Discipline and Social Regulation: a Review of Foucault's Genealogical Analysis*, σ. 64.

16. Βλ. σημ. 15, σ. 64.

17. Βλ. σημ. 14, σ. 36.

ματα, αποκαλύπτοντας τις συνθήκες που μας επιτρέπουν να στοχαζόμαστε και να σχηματίζουμε τις γνώσεις μας. Στο *Surveiller et punir*, ο Φουκώ αναπτύσσει τον προβληματισμό του ξεκινώντας από ερωτήματα που η ίδια η επικαιρότητα έθετε. Το έργο εμφανίζεται το 1975, ενώ ήδη, τέσσερα χρόνια ωριότερα, ο Μισέλ Φουκώ, ο Ζαν-Μαρί Ντομενάχ και ο Πιερ Βιντάλ-Νακέ έχουν δημιουργήσει την «Ομάδα πληροφόρησης για τις φυλακές» (G.I.P.), έπειτα από μια απεργία πείνας των αριστεριστών πολιτικών κρατουμένων που συμάχησαν με τους κρατουμένους του κοινού ποινικού δικαίου προκειμένου να καταγγείλουν το σωφρονιστικό σύστημα. Στα 1972, οι φυλακές της Toul, του Melun, του Nancy κινητοποιήθηκαν. Ο Μισέλ Φουκώ ήταν πλήρως στρατευμένος σ' αυτή την πολιτική και αγωνιστική κίνηση¹⁸.

Πολύ πριν από τον Μάη του '68 εξάλλου, η φυλακή, όπως και γενικότερα θέματα της σωφρονιστικής πρακτικής, είχαν αρχίσει να ξανασυζητούνται όχι μόνο στη Γαλλία αλλά και στην Αμερική, την Αγγλία, την Ιταλία. Η προσωπική εμπειρία του Φουκώ από τις εξεγέρσεις των κρατουμένων τον κάνει να αντιληφθεί την «υλικότητα» του χαρακτήρα τους σαν «εξεγέρσεων στο επίπεδο των σωμάτων, εναντίον του ίδιου του σώματος της φυλακής»¹⁹, και τον οδηγεί «σε μια θέση γενεαλογική πάνω στο σύστημα καταστολής, υπό την έννοια ότι βρίσκει την προέλευσή της στο ζεύγος "στάση-καταστολή" και όχι στο παράγωγο ζεύγος "αδίκημα-κολασμός" που το καμουφλάρει»²⁰.

Ξεκινώντας να γράψει την ιστορία αυτής της φυλακής που συγκεντρώνει στην κλειστή αρχιτεκτονική της όλες αυτές τις «πολιτικές πολιορκίας του σώματος», δεν μπορεί ν' αφηθεί σ' έναν καθαρό αναχρονισμό, με την έννοια ότι «θα κάνει την ιστορία του παρελθόντος μέσα στους όρους του παρόντος». Είναι η ιστορία μιας εξουσίας που βασίζεται στην υποταγή των σωμάτων και δεν καταφέρνει να μασκαρευτεί πίσω από το προπέτασμα της ποινικής ηπιότητας, αφού κι αυτή αποτελεί μια από τις τεχνικές της· είναι, τελικά, «η ιστορία του παρόντος»²¹.

B. Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

1. Η ανάγκη μιας καινούριας τακτικής της εξουσίας

Ο πολιτικός και κοινωνικός αναβρασμός που επικρατεί από το δεύτερο μισό

18. Βλ. σημ. 10, σ. 21.

19. Βλ. σημ. 1, σ. 35.

20. Βλ. σημ. 14, σ. 35.

21. Βλ. σημ. 1, σ. 35.

του 18ου αι. στην Ευρώπη επηρεάζει βαθύτατα και το ποινικό σύστημα, τόσο ιδεολογικά όσο και πρακτικά.

Η άνοδος της αστικής τάξης, η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου δίνουν μια νέα διάσταση στην αντιμετώπιση της εγκληματικότητας. Με την υποχώρηση της μοναρχίας, το έγκλημα παύει να θεωρείται προσβολή του προσώπου του βασιλιά και της εξουσίας του να θεσπίζει νόμους και να τιμωρεί, σαν μια εκδήλωση του γενικότερου δικαιώματός του να διεξάγει πολέμους με τους εχθρούς του, εφαρμόζοντας με τον τρόπο αυτόν μια «ένοπλη δικαιοσύνη». Ο εγκληματίας με το έγκλημά του θεωρείται πλέον εχθρός ολόκληρης της κοινωνίας, εφόσον κάθε πολίτης έχει αποδεχτεί την πιστή τήρηση των νόμων για την αρμονική συμβίωσή του με τους άλλους.

Αν τα βασανιστήρια, ωστόσο, μπόρεσαν να αποκρυσταλλωθούν στην ποινική πρακτική είναι γιατί κατάφεραν να ικανοποιήσουν την ανάγκη ύπαρξης μιας αλήθειας του εγκλήματος, άμεσης και χειροπιαστής, που επιβεβαιώνει τη μυστική διαδικασία του εξεταστικού συστήματος με τη δημόσια διακήρυξη της ομολογίας· μιας αλήθειας που, με τη μαρτυρική εγγραφή της πάνω στο σώμα των καταδίκων και την περιφορά της σ' όλη την πόλη, εξασφάλιζε τη γενική συγκατάθεση προκαλώντας ταυτόχρονα το δέος μέσα από τη δυσανάλογη (dyssymétrie) σύγκρουση της εξουσίας του μονάρχη με τον κατάδικο.

Η ανάγκη επαλήθευσης της σχέσης «αλήθεια-εξουσία», μέσα στους όρους που θέτει το ανερχόμενο αστικό καθεστώς, σήμανε την αλλαγή της ιδεολογικής προσέγγισης του εγκλήματος και επαναπροσδιόρισε το σκοπό που εξυπηρετεί η ποινή. Η ανταπόδοση και η ανελέητη εκδίκηση δίνουν σιγά σιγά τη θέση τους στην πρόληψη και την αναμόρφωση.

Το δημόσιο θέαμα τελειώνει, στις πλατείες παύουν τα βασανιστήρια και το αίμα δεν κυλάει πλέον πάνω στο ικρίωμα, μπροστά στο λαό, που καλείται σαν μάρτυρας να προσδώσει με τη συμμετοχή του νομομότητα στην εκτέλεση της ποινής και να επιβεβαιώσει την υποταγή του στην εξουσία του μονάρχη. Αυτό βέβαια δεν απέκλεισε, πολλές φορές, την ανάπτυξη εκ μέρους του επαναστατικών πρακτικών που ανέτρεπαν την τάξη της τελετής και κατέληγαν σε συγκρούσεις με το καθεστώς, απαιτώντας την απονομή χάριτος στον κατάδικο και δίνοντας την ευκαιρία για γενικότερες εκδηλώσεις δυσσεβείας.

Το δέος που ένιωσε ο λαός μπροστά στην αλόγιστη σκληρότητα με την οποία εκδήλωνε η εξουσία την υπεροχή της προκαλούσε συγχρόνως κι ένα αίσθημα ανασφάλειας και κινδύνου γι' αυτόν τον ίδιο. Η απόσταση από το ικρίωμα ολοένα και μικραίνει, ιδιαίτερα μάλιστα εξαιτίας της ανάπτυξης ενός αισθήματος αλληλεγγύης προς τους μικροπατεώνες στην αρχή και, βαθμιαία, προς όλους εκείνους που οι πράξεις τους είχαν μιαν ευρύτερη αποδο-

χή, που συχνά έφτανε μέχρι την ηρωοποίηση. Η καρτερικότητα και η αντοχή στα μαρτύρια εξιλέωνε στα μάτια του λαού κάποιον κατάδικο κι έκανε ακόμα εντονότερο το αίσθημα της αδικίας.

Οι ευρύτερες μετατοπίσεις, εξάλλου, που συνέβαιναν τα τελευταία χρόνια της μοναρχίας στα ανεκτά περιθώρια παρανομιών που απολάμβανε κάθε τάξη, μαζί με την ποιοτική μετεξέλιξη της εγκληματικότητας σε μια κατεύθυνση που στρεφόταν περισσότερο κατά της ιδιοκτησίας και λιγότερο κατά της ζωής, καθιστούσε επιτακτικότερη την ανάγκη ανάπτυξης μιας καινούριας τακτικής ελέγχου.

Η προβολή από τους μεταρρυθμιστές νομικούς του 18ου αι. ενός ηπιότερου προτύπου μεταχείρισης των εγκληματιών συμπορεύεται με το γενικότερο αίτημα για περιορισμό των εξουσιών του μονάρχη και την αποκατάσταση της ισορροπίας στην επιβολή ποινής, που είχε διαταραχθεί από τη δυσαναλογία του ικριώματος, με μια ορθολογικότερη οικονομία του τιμωρείν.

Η αίγλη των βασανιστηρίων, που εκδηλωνόταν μεμονωμένα και περιστασιακά, αποδείκνυε την απουσία μιας τακτικής της εξουσίας που να εξασφαλίζει την αδιάκοπη και πολύπλευρη επιτήρηση του κοινωνικού σώματος, κενό που αρχίζει να καλύπτεται τώρα από την πειθαρχία. «Σημαντική στιγμή. Οι παλιοί συνοδοί της ποινικής μεγαλοπρέπειας, το σώμα και το αίμα, παραχωρούν τη θέση τους. Ένα καινούριο πρόσωπο εισβάλλει, μασκαρεμένο, στη σκηνή. Μια τραγωδία τελειώνει· μια κωμωδία αρχίζει με σκοτεινές φιγούρες, με φωνές χωρίς πρόσωπο, με όντα ασύλληπτα. Η μηχανή της τιμωρητικής δικαιοσύνης πρέπει να αρπάξει τώρα αυτή τη δίχως σώμα πραγματικότητα»²².

2. Η πειθαρχία

Η εποχή του μεγάλου εγκλεισμού αρχίζει και μια καινούρια μορφή εξουσίας, η πειθαρχία, σχηματοποιείται πλέον σταθερά στον αντίποδα της κυριαρχικής, που, χωρίς να την αποκλείει, τη βοηθάει, τη συμπληρώνει. Η πειθαρχική εξουσία διατρέχει όλη την κοινωνική οργάνωση, μέσα από ένα λειτουργικό πλέγμα διαδοχικών σχέσεων υπαλληλίας.

Το ζεύγος των αξιών που αποτελεί τον πυρήνα της πειθαρχίας είναι υπακοή-χρησιμότητα, και γύρω απ' αυτό στρέφονται οι μερικότερες εκδηλώσεις της. Επιβάλλεται μέσα από τη συστηματική και συνεχή παίδευση του ατόμου χωρίς φανερά βίαια μέσα. Δεν είναι πομπώδης και ορατή αλλά δια-

22. Βλ. σημ. 1, σ. 22.

κριτική και καλυμμένη, και έτσι είναι δύσκολο να δημιουργήσει αντιδράσεις στην επιβολή της.

Η πειθαρχία είναι αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης της εξουσίας. Αρχικά εφαρμόζονταν αποσπασματικά σε μια προσπάθεια να καλυφθούν συγκεκριμένες ανάγκες — στρατόπεδα, μοναστήρια, εργαστήρια. Τον 18ο αι. όμως αποτέλεσε γενικό τύπο εξουσίας με βελτιωμένη τεχνική και εισαγωγή καινούριων στοιχείων που προέκυψαν από έρευνες, συγκρίσεις, γενικά από σώρευση γνώσης.

Το μέσο αλλά και το πεδίο άσκησης της πειθαρχικής εξουσίας είναι το σώμα. Γίνεται δηλαδή μια υλιστική μείωση και υποταγή της ψυχής στο σώμα και αναπτύσσεται ένα ολόκληρο πλέγμα μεθόδων αποδιοργάνωσης και ανασύνταξης των στοιχείων που το αποτελούν, οι οποίες επιτρέπουν τη διαμόρφωση, τη χειραγώγηση, την εκπαίδευσή του με σκοπό τη μεγιστοποίηση των δυνάμεών του και τη συνεχή υποταγή του.

Απαραίτητη προϋπόθεση σ' όλη αυτή τη διαδικασία είναι η συνεχής παρατήρηση μέσω ενός μηχανισμού, που είναι έτσι ιεραρχικά δομημένος ώστε μ' ένα βλέμμα να ελέγχει διαρκώς τα πάντα, να καταγράφει, να συγκρίνει, να κατηγοριοποιεί, να ομαλοποιεί. Η πειθαρχία και η δύναμη ομαλοποίησης απαιτούν αλλά και παράγουν γνώση. Η διαδικασία εξατομίκευσης που καθιερώθηκε με την πειθαρχία αποτέλεσε τη βάση όπου στηρίχτηκαν οι επιστήμες του ανθρώπου — ψυχολογία, ψυχιατρική, παιδαγωγική, εγκληματολογία. Αυτοί οι νέοι τομείς γνώσης έδωσαν με τη σειρά τους νέα μορφή στην ατομικότητα. Η εικόνα του «δυνατού» και «αξιομημένου» ατόμου αντικαταστάθηκε από την ατομικότητα του «παρατηρήσιμου» και «εξηγήσιμου». Σημείο αναφοράς δεν είναι πια ο ηγεμόνας και τα επιτεύγματά του αλλά ο επιμερισμός της εξουσίας με τις συνέπειές του καθώς επιβάλλεται στα μεμονωμένα άτομα.

«Εξουσία» και «γνώση», κεντρικό σημείο του έργου του Φουκώ, είναι δυο στοιχεία που αλληλοεπηρεάζονται και αλληλοεξαρτώνται. Η εξουσία παράγει γνώση και όπου παράγεται γνώση ασκείται εξουσία. Έτσι δομείται η πειθαρχημένη κοινωνία, το «πανοπτικό» σχήμα.

3. «Homo criminalis»

Συνέπεια της άσκησης της πειθαρχικής εξουσίας και των ειδικών γνώσεων των επιστημών του ανθρώπου στο ποινικό σύστημα είναι η κατασκευή της έννοιας του homo criminalis που δημιουργεί βαθιά τομή στην ποινική αντιμετώπιση, μεταβάλλοντας τη θεωρητική σχέση μεταξύ νόμου, εγκλήματος, ποι-

νης. Στην κλασική ποινική σκέψη, δεν διαφοροποιείται η έννοια του εγκληματία από τη γενική οντολογική θεώρηση της ελεύθερης βούλησης σύμφωνα με την οποία κάθε άτομο, σε κάποια στιγμή, μπορεί να παραβεί το νόμο, ενεργοποιώντας έτσι τους μηχανισμούς της ποινικής διαδικασίας.

Με τη δημιουργία του *homo criminalis*, η ποινική διαδικασία από την προκαταρκτική έρευνα και ανάκριση μέχρι την επιβολή της ποινής διαπερνάται από τα μέσα και τις μεθόδους της πειθαρχικής εξουσίας σε τέτοιο βαθμό, ώστε ξεφεύγει πλέον από τα όρια της συγκεκριμένης εγκληματικής πράξης και ασχολείται με τη διάγνωση του φυσιολογικού του κατηγορουμένου και την παροχή αναγκαστικής θεραπείας.

Το σώμα, κύριος στόχος της ποινικής καταστολής, υποκαθίσταται από μια κρίση που απευθύνεται περισσότερο στην καρδιά, τη σκέψη, τη βούληση, τις διαθέσεις.

Ο κανόνας που τώρα ισχύει διατυπώθηκε μια για πάντα από τον Mably: «Η τιμωρία να στοχεύει την ψυχή περισσότερο παρά το σώμα»²³. Οι κωδικοποιήσεις των εγκλημάτων ακολουθούνται από τη σκιά των πράξεων που απεικονίζει περισσότερο το πρόσωπο του δράστη παρά αυτές τις ίδιες.

Οι νομικές κατασκευές των ελαφρυντικών περιστάσεων και των μέτρων ασφαλείας που συνοδεύουν την απαγγελία μιας ποινής, χρησιμεύουν περισσότερο για να εξεταστούν πάθη, ένστικτα, ανωμαλίες, αδυναμίες, δυσκολίες προσαρμογής, επιδράσεις του περιβάλλοντος και της κληρονομικότητας, παρά η ίδια η πράξη.

Μια σειρά από εξωδικαστικούς παράγοντες παίρνουν μέρος στην ποινική διαδικασία —ψυχίατροι, ψυχολόγοι, γιατροί, εκπαιδευτικοί, κοινωνικοί λειτουργοί— οι οποίοι συναποφασίζουν για την κατάσταση του κατηγορουμένου και την επιβαλλόμενη θεραπεία για την ομαλοποίησή του.

Όπως σημειώνει ο Φουκώ, ο δικαστής δεν είναι πλέον μόνος του· δικαστές υπάρχουν παντού στην κοινωνία μας υποβάλλοντας τα άτομα σε εξέταση μέσα από διαρκή και αναλυτική παρατήρηση. Το να υποβάλλονται τα άτομα σε παρατήρηση είναι η φυσική επέκταση μιας δικαιοσύνης η οποία έχει διαποτιστεί με πειθαρχικές μεθόδους και εξεταστικές διαδικασίες.

Γ. Η ΦΥΛΑΚΗ

1. Το «επανορθωτικό συμπλήρωμα»

Το καθοριστικό στοιχείο τον 18ο και τον 19ο αι. είναι η διαμόρφωση ενός

23. Βλ. σημ. 1, σ. 22.

«σύγχρονου», «νόμιμου», «δίκαιου» ποινικού συστήματος, κοινωνικά αποδεκτού αλλά και λειτουργικού ταυτόχρονα, με άξονα τον εγκλεισμό, που παραμένει η βάση όλου του σύγχρονου τιμωρητικού συστήματος. Σ' αυτή την ιστορική στιγμή, η φυλακή παρουσιάζεται σαν πέρασμα στον ανθρωπισμό, αποτελεί το τιμωρητικό πρότυπο στις πολιτισμένες χώρες. Η φυλακή μεταφράζει με ακρίβεια την ιδέα της αδικίας που προκλήθηκε, εδραιώνοντας την ποσοτική αναλογία ανάμεσα στο έγκλημα και τη χρονική διάρκεια της ποινής.

Παράλληλα διαμορφώνεται ο ρόλος της φυλακής σαν μηχανισμού τροποποίησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς, παιδεύοντας και κάνοντας το άτομο υπάκουο. Με αυτές τις δύο έννοιες, (α) νομικοοικονομική και (β) τεχνικοπειθαρχική, η φυλακή παρουσιάζεται πλέον σαν η πιο άμεση, χρήσιμη και πολιτισμένη τιμώρηση.

Η ανάλυση αυτών των εννοιών της λειτουργίας της φυλακής μας οδηγεί στην κατανόηση μιας, ανομολόγητης για τους νομικούς, διαφοράς. Δεν πρέπει ποτέ να εξισώνουμε ή να συγχέουμε τη φυλακή με την αποστέρηση της ελευθερίας, όπως την ορίζει ο ποινικός νόμος. Η φυλακή δεν είναι μόνο αυτό, είναι και κάτι επιπλέον, γιατί περικλείει την τεχνική της αναμόρφωσης. Αυτή η επιχειρούμενη τροποποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, η βελτίωση του ατόμου, λειτουργεί μέσα από τη στέρηση της ελευθερίας που επιβάλλει το δικαίκο σύστημα.

«Η φυλακή είναι ένα εξοντωτικό εργαλείο πειθαρχίας», λέει ο Μ. Φουκό. Οφείλει να ασχολείται ολοκληρωτικά με το άτομο, τη σωματική παιδείυση, την πίεση για εργασία, την καθημερινή του συμπεριφορά, χωρίς να επιτρέπει χρονικά χάσματα και εξωτερικές παρεμβάσεις. Στη διαδικασία αυτή κυριαρχούν δύο στοιχεία: η απομόνωση και η υποχρεωτική εργασία των καταδικών. Η απομόνωση, τόσο από τον εξωτερικό κόσμο, όσο πολλές φορές και μεταξύ των ίδιων των κρατουμένων, αποτελεί έναν θετικό μοχλό αναμόρφωσης. Πρόσωπο με πρόσωπο ο κατάδικος με την κυρίαρχη εξουσία, δέχεται την άσκησή της χωρίς καμιά άλλη επιρροή.

Το δεύτερο στοιχείο, η υποχρεωτική εργασία των καταδικών, παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στο διάστημα του εγκλεισμού. Η εργασία αυτή δεν μπορεί να κριθεί σαν οικονομικό μέγεθος γιατί δεν εντάσσεται στην παραγωγική διαδικασία, αλλά είναι τρόπος επιβολής τάξης και ομαλότητας. Παιδεύει το σώμα σε σταθερές κινήσεις, αποκλείει τη διατάραξη, εμποδώνει την ιεραρχία και την επιτήρηση, που γίνονται μ' αυτό τον τρόπο ευκολότερα αποδεκτές. Η εργασία των καταδικών βάζει το νόμο στη φυλακή εγκαθιδρύοντας τη λογική της.

Η ριζική αναμόρφωση του ατόμου που συντελείται από τους εσωτερικούς μηχανισμούς της φυλακής υπερβαίνει τον ορισμό του ποινικού νόμου:

είναι ο πλεονασμός της, αυτό το «επανορθωτικό συμπλήρωμα» (supplément correctif) που προστίθεται στην αποστέρηση της ελευθερίας, η τάση της να υπερβάλλει σαν μηχανισμός στην εκτέλεση της ποινής, για χάρη της οποίας λειτούργει, ξεφεύγοντας ηθελημένα από τον στενά νομικό προορισμό της.

Σύμφωνα με το θετό δίκαιο, ο δικαστής καθορίζει την ποινή και μετά την απαγγελία της απόφασής του «απεκδύεται πάσης ευθύνης»· στο σημείο αυτό, παρέχεται το προνόμιο στη φυλακή να αυτονομηθεί στο ρόλο της, υλοποιώντας την καταδικαστική απόφαση. Αυτή η αυτονομία διακρίνεται από το δεσποτισμό της διοίκησης, τη βία του ανθρωποφύλακα, τα προνόμια του κλειστού συστήματος, απόρροια της κοινωνικής απαίτησης να είναι η φυλακή «χρήσιμη».

Με τον τρόπο αυτό, το σωφρονιστικό σύστημα μπόρεσε να κυριαρχήσει αλλά και να παγιδεύσει όλη την ποινική δικαιοσύνη, εισάγοντάς την στις κυριαρχικές σχέσεις γνώσης και εξουσίας. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο ο Μ. Φουκώ τοποθετεί την έννοια της λειτουργίας της φυλακής. Η φυλακή, τόπος εκτέλεσης της ποινής, δεν υπάρχει μόνο για να εφαρμόσει την ποινική απόφαση αλλά, παραλαμβάνοντας έναν παραβάτη του ποινικού νόμου, επιβάλλει την αναμορφωτική της διαδικασία και τον προσδιορίζει τελικά σαν εγκληματία. Έτσι διαφοροποιείται πλέον ο παραβάτης από τον εγκληματία γιατί δεν είναι η συγκεκριμένη πράξη του που τον χαρακτηρίζει αλλά το σύνολο της προσωπικότητάς του, που γίνεται αντικείμενο προς μελέτη και ταυτότητα για την υπόλοιπη ζωή του. Υποβάλλεται σε κλινική εξέταση, γίνεται βιογραφική ενημέρωση, καθορίζεται ο τρόπος με τον οποίο «υπάρχει» ο εγκληματίας, το στερεότυπό του.

Κι αν δεν είναι αλήθεια ότι η φυλακή κατασκευάζει εγκληματίες, το σίγουρο είναι ότι ξαναοδηγεί, σχεδόν με απόλυτη βεβαιότητα, μπροστά στο δικαστήριο αυτούς που της είχαν εμπιστευτεί. Μέσα από όλη αυτή τη διαδικασία απεικονίζεται, εξειδικεύεται και ταξινομείται η εγκληματικότητα στο περιθώριο της δικαστικής εξουσίας.

2. Η «αποτυχία της φυλακής»

Τα επιμέρους σημεία στα οποία εντοπίστηκε η κριτική του θεσμού της φυλακής άρχισαν να γίνονται εμφανή σχεδόν ταυτόχρονα με τη γέννησή της. Στην περίοδο 1820-1845 διατυπώθηκαν συλλογισμοί που καλλιέργησαν την ιδέα της αποτυχίας της και παραμένουν ακόμα και σήμερα περίπου οι ίδιοι:

α. Η φυλακή δεν μείωσε το μέγεθος της εγκληματικότητας.

β. Ο εγκλεισμός είναι άμεσα συνδεδεμένος με το μεγάλο ποσοστό υποτροπής.

γ. Η φυλακή δεν μπόρεσε να αποφύγει την κατασκευή των εγκληματιών με τις συνθήκες εγκλεισμού, το πρότυπο μεταχείρισης που επιβάλλει, τα μέσα βίαιου καταναγκασμού που χρησιμοποιεί, τη διαφθορά και την ανικανότητα των ανθρωποφυλάκων, και γενικά με τις «αρετές» που κυριαρχούν στο περιβάλλον της.

δ. Η ίδια η φυλακή σχεδόν προτρέπει στη συγκρότηση και την οργάνωση μιας κοινωνικής ομάδας, των εγκληματιών, απόλυτα ιεραρχημένης και πανέτοιμης για μελλοντικές συννοχές.

ε. Οι συνθήκες που συναντούν οι απολυόμενοι μέσα από τη συνεχή επιτήρηση της αστυνομίας, την απαγόρευση διαμονής τους σ' έναν τόπο, και την αδυναμία εύρεσης εργασίας, τους εξαναγκάζουν σχεδόν να επιστρέψουν στη φυλακή.

στ. Η φυλακή, τέλος, παράγει έμμεσα εγκληματίες με την αποκοπή του καταδίκου απ' το οικογενειακό του περιβάλλον.

Αυτή η μονότονη κριτική της αποτυχίας της φυλακής σε όλους τους τομείς που προαναφέρθηκαν διαρκεί περίπου ενάμιση αιώνα. Εξίσου όμως μονότονη παραμένει και η απάντηση από την πλευρά της εξουσίας του σωφρονιστικού συστήματος, που προτείνει μια επανεξέταση των αρχών της τεχνικής του. Πρόκειται για προτάσεις που αναφέρονται αποκλειστικά στα μέσα και τους στόχους του σωφρονισμού, αφήνοντας ωστόσο ανέγγιχτη την ίδια την έννοια της φυλακής, που συνεχίζει να παραμένει ένα σταθερό και αναμφισβήτητο δεδομένο. Οι αρχές της «σωστής σωφρονιστικής τακτικής» έχουν διεθνή ταυτότητα και παραμένουν αναλλοίωτες για μια χρονική περίοδο 150 ετών²⁴:

α. Η φυλάκιση πρέπει να αποσκοπεί στη βελτίωση του ατόμου (Σωφρονιστικό συνέδριο Βρυξελλών, 1847). Αρχή της αναμόρφωσης.

β. Οι κατάδικοι πρέπει να είναι απομονωμένοι ή χωρισμένοι, ανάλογα με τη βαρύτητα της πράξης, την ηλικία, και τη διαφαινόμενη βελτίωσή τους (Φεβρουάριος 1850). Αρχή της ταξινόμησης.

γ. Η εκτέλεση της ποινής, σ' όλη τη διάρκεια του εγκλεισμού, θα πρέπει να είναι δεκτική τροποποιήσεων ανάλογα με την επίδρασή της στον κατάδικο (Ch. Lucas, 1836). Αρχή της μεταβλητότητας των ποινών.

δ. Η εργασία πρέπει να αποτελεί ένα βασικό στοιχείο της κοινωνικής αναμόρφωσης του ατόμου (Ducrétilaux, 1857). Αρχή της εργασίας ως υποχρέωσης και δικαιώματος.

ε. Η εκπαίδευση του καταδίκου πρέπει να αποτελεί μέλημα και υποχρέωση της κοινωνίας (Ch. Lucas, 1838). Αρχή της σωφρονιστικής εκπαίδευσης.

στ. Οι φυλακές πρέπει να διοικούνται και να στελεχώνονται από ένα εξει-

24. Βλ. σημ. 1, σ. 274-275.

δικευμένο προσωπικό, το οποίο να διακρίνεται για τις ηθικές και επαγγελματικές του ικανότητες. Αρχή του τεχνικού ελέγχου της κράτησης.

ζ. Μετά την αποφυλάκιση του κρατουμένου, πρέπει να του παρέχεται κάθε δυνατή βοήθεια για την πλήρη επανακοινωνικοποίησή του (Boulet και Benquot στη Βουλή του Παρισιού). Αρχή των θεσμικών παραρτημάτων.

Η καθοριστική διαπίστωση από την απαρίθμηση των αρχών αυτών είναι βέβαια ότι, λέξη προς λέξη, έναν αιώνα και πλέον αργότερα, οι ίδιες ακριβώς αρχές επαναλαμβάνονται. Το πρόβλημα λοιπόν της αποτυχίας της φυλακής μάς αναγκάζει να ερευνήσουμε σφαιρικότερα το σύνθετο πρόβλημα του εγκλεισμού, που δεν περιλαμβάνει μόνο το ίδρυμα της φυλακής, με τη συγκεκριμένη αρχιτεκτονική του μορφή, το προσωπικό του, τους κανόνες του, αλλά ένα ολόκληρο σύστημα που ασκεί εξουσία, επιβάλλει την πειθαρχία, σταθεροποιεί και αναπαράγει το έγκλημα με τους μηχανισμούς του και, το σπουδαιότερο, παρά τις διακηρύξεις για την αποτυχία του, αποδεικνύει μιαν αξιόθαύμαστη αντοχή στο χρόνο. Στο σημείο αυτό ο Μ. Φουκώ αντιστρέφει το ερώτημα και διερευνά πλέον τη χρησιμότητα αυτής της αποτυχίας της φυλακής.

Δ. ΠΑΡΑΝΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η περίοδος των ποινικών κωδικοποιήσεων (1780-1848) χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση κάποιων λαϊκών παρανομιών που διασταυρώνονται με τις γενικότερες κοινωνικές συγκρούσεις της εποχής (άρνηση πληρωμής φόρων, άρνηση στράτευσης, λεηλασίες κτλ.). Η πολιτική διάσταση αυτής της «λαϊκής παραβατικότητας» γίνεται εντονότερη κατά τη διαδικασία ανάπτυξης του εργατικού κινήματος και των συγκρούσεών του με την αστική τάξη (π.χ. ίδρυση παράνομων εργατικών ενώσεων). Ταυτόχρονα με την αποσαφήνιση της αστικής διαστρωμάτωσης της κοινωνίας και την άσκηση από τους αστούς των καινούριων δικαιωμάτων τους, επιχειρείται μια ηθικοποίηση των φτωχών τάξεων, που πρέπει να προσαρμοστούν αναγκαστικά στις νέες συνθήκες καταμερισμού εργασίας, να αποδεχτούν τη νομιμότητα της καινούριας εξουσίας, να υπακούσουν στους νόμους και τους κανόνες της, να εγκατασταθούν μόνιμα πλέον σ' έναν τόπο, με δυο λόγια, να ενστερνιστούν τις αξίες της. Αν, επομένως, νομιμοποιούμαστε να μιλάμε για την εγκαθίδρυση μιας ταξικής δικαιοσύνης, δεν αναφερόμαστε μόνο στη θέσπιση και τη λειτουργία του νόμου, αλλά σε μια επιλεκτική διαχείριση των παραβάσεών του. Οι ποινές δεν στοχεύουν στην καταπολέμηση των εγκλημάτων αλλά, μέσα από το μηχανισμό της φυλακής, στη διαφοροποίηση ορισμένων πράξεων και την αναγωγή τους σε εγκλήματα.

Έχοντας αυτά τα δεδομένα, η φυλακή, παρά τη λεγόμενη αποτυχία της, επιτυγχάνει τον πραγματικό της στόχο: συγκροτεί έναν συγκεκριμένο εγκληματικό χώρο, τον οργανώνει, τον διαρθρώνει, προσδιορίζοντας έτσι μια συγκεκριμένη μορφή παρανομίας που φαίνεται να συμπεριλαμβάνει μ' έναν τρόπο συμβολικό όλες τις άλλες, οι οποίες παραμένουν αφανείς. Η σχηματοποίηση αυτή διατηρεί την εγκληματικότητα κλειστή και χωρισμένη, ενώ παράλληλα την κάνει χρήσιμη:

α. γιατί έτσι είναι ευκολότερος ο έλεγχός της. Άνεργοι, επαίτες, αλήτες, περιθωριακοί και εξαθλιωμένοι κλέφτες σχηματίζουν ένα κλειστό κοινωνικό στρώμα πάνω στο οποίο η εξουσία εφαρμόζει μια διαρκή επιτήρηση·

β. γιατί ο περιορισμένος χώρος της την απομονώνει απ' όλες τις άλλες παράνομες πράξεις και την περιορίζει, με την ανάπτυξη του αστυνομικού μηχανισμού, στις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις. Ο Μ. Φουκώ προτείνει σαν σχετικό παράδειγμα την εξάπλωση του δικτύου της πορνείας, που, με τους ελέγχους της αστυνομίας, το συχνό πέρασμα των πορνών από τη φυλακή, την οργάνωση μιας μεγάλης σειράς από κλειστά σπίτια και τον απόλυτο σεβασμό στην ιεραρχία, κατάφερε να λειτουργήσει ομαλά και να αποφέρει τεράστια κέρδη στους εκμεταλλευτές του. Το ίδιο ισχύει και στις παράνομες αγορές και μεταφορές όπλων, στη χρήση του αλκοόλ και ιδιαίτερα στα ναρκωτικά, όπου φαίνεται πόσο χρήσιμη αποβαίνει η λειτουργία αυτής της «επαγγελματικότητας»·

γ. γιατί παρέχεται στην εξουσία η δυνατότητα να εκμεταλλευτεί πολιτικά τους απολυόμενους καταδίκους χρησιμοποιώντας τους σαν καταδότες, πληροφοριοδότες, εγκαθέτους·

δ. γιατί η διαχείριση αυτής της καθορισμένης εγκληματικότητας επιβάλλει την ανάπτυξη των αστυνομικών ελέγχων, την οργάνωση των εξουσιών επιτήρησης των σωμάτων ασφαλείας, επιτρέποντας έτσι τον πλήρη έλεγχο της αστυνομίας πάνω στον πληθυσμό. Αυτό ακριβώς διαπιστώνει ο Φουκώ με τη δημιουργία του σχήματος αστυνομία - φυλακή - εγκληματικότητα, που αλληλοσυμπληρώνεται και λειτουργεί χωρίς διακοπή: η αστυνομική επιτήρηση εφοδιάζει τη φυλακή με παραβάτες που εξελίσσονται σε εγκληματίες, πρώτο στόχο κάθε αστυνομικού ελέγχου, μερικούς από τους οποίους τουλάχιστον θα τους οδηγήσει πάλι πίσω.

Ε. ΤΟ «ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΣ ΤΟΥ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΥ»

Η αρχή του εγκλεισμού επέφερε, μέσα από τη φυλακή, την ομοιογενοποίηση στους τομείς των μηχανισμών πειθαρχίας. Διαχωρισμένοι στην περίοδο του Μεσαίωνα, τείνουν τώρα να ενοποιηθούν σχηματίζοντας μια μεγάλη συνέ-

χαια εγκλεισμού η οποία, με την απειλή της εγκληματικότητας, τιμωρεί και τη μικρότερη διαφοροποίηση. Η φυλακή ανταπέδωσε στην ποινική δικαιοσύνη την τιμωρητική διαδικασία και τις σωφρονιστικές τακτικές. Οι βασικές αρχές του εγκλεισμού διαπερνούν τώρα ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, που μετατρέπεται σ' ένα «αρχιπέλαγος του εγκλεισμού» με τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

α. Δημιουργείται μια ακολουθία ιδρυμάτων με συνεχή διαβάθμιση, σχεδόν αόρατη, που επιτρέπει να περάσει κανείς, σχεδόν φυσικά, από τη μια μορφή στην άλλη, στέλνοντας το άτομο από το άσυλο στο αναμορφωτήριο, από τα ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας στο ορφανοτροφείο, από το σωφρονιστικό κατάστημα στη φυλακή, από το σχολείο στην ιεραρχημένη κοινωνία, το εργαστήριο, την εργατική συνοικία, το νοσοκομείο· δεν είναι πια το σφάλμα που συγκεντρώνει το κοινό ενδιαφέρον αλλά η απόκλιση, η ανωμαλία, η διαφοροποίηση.

β. Ο εγκλεισμός, ασκώντας έναν διαρκή έλεγχο, επιτρέπει τη στρατολόγηση των μεγάλων κακοποιών, καθώς τους συγκροτεί σ' ένα σύνολο που τοποθετείται μέσα στο ίδιο το πεδίο του κοινωνικού ελέγχου. Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στο Μεσαίωνα, το καθεστώς του εγκλεισμού δεν διαμορφώνει αυτόν το χώρο εκτός συστήματος, απέξω· ο εγκληματίας δεν βρίσκεται πλέον εκτός νόμου αλλά στην καρδιά αυτού του κοινωνικού πεδίου.

γ. Η έκταση του εγκλεισμού νομιμοποιεί και παρουσιάζει σαν φυσικό γεγονός την τιμωρητική εξουσία, μειώνοντας την ανοχή στην ποινικοποίηση.

δ. Μια καινούρια μορφή «νόμου» αναδεικνύεται, που αποτελείται από ένα μείγμα νομιμότητας και φυσικότητας: η κανονικότητα, που συνεπάγεται τη δυσκολία του δικαστή να διακρίνει το «κανονικό» από το «μη κανονικό». Η κύρια λειτουργία του δεν είναι τόσο η εκφορά μιας νομικής κρίσης των γεγονότων αλλά μια λειτουργία επιβολής κανονικότητας, γεγονός που καθιστά μάταιη την αναζήτηση μιας ηθικής συνείδησης του δικαστή. Αν αντιστρέψουμε την παραπάνω πρόταση, θα διαπιστώσουμε ότι οι δικαστές, σταδιακά, αρνούνται να καταδικάσουν και μόνο, μια και η δικαστική κρίση έχει επεκταθεί πλέον σε όλους τους τομείς που ασκείται εξουσία διαμόρφωσης κανονικότητας.

Όλα αυτά εξηγούν βέβαια τη θαυμαστή σταθερότητα του θεσμού της φυλακής και την υπέρβαση της λειτουργίας της. Τοποθετημένη στο κέντρο του «αρχιπέλαγους του εγκλεισμού», μπόρεσε να αντιτάξει μια πρωτοφανή αδράνεια και αντοχή σε κάθε επίδοξο μεταρρυθμιστή της.

«...Βρισκόμαστε τώρα πολύ μακριά απ' τη χώρα των βασανιστηρίων, τη σπαρμένη με τροχούς, αγχόνες, σκόλοπες, κύφωνες²⁵. Βρισκόμαστε επίσης μακριά από το όνειρο που έφερναν μαζί τους οι μεταρρυθμιστές, πενήντα περίπου χρόνια ωριότερα: την πολιτεία των ποινών, όπου χιλιάδες μικρά θέατρα θα έδιναν αδιάκοπα τη φανταχτερή παράσταση της δικαιοσύνης και οι τιμωρήσεις, σκηνοθετημένες με φροντίδα πάνω σε διακοσμητικά ικρίωματα, θα αποτελούσαν για πάντα το πλανόδιο πανηγύρι του Κώδικα. Η πόλη του εγκλεισμού, με τη φανταστική “γεωπολιτική” της, υπακούει σε εντελώς διαφορετικούς κανόνες...: στην καρδιά αυτής της πόλης και σαν στήριγμά της, δεν υπάρχει το “κέντρο της εξουσίας” ούτε ένας πυρήνας από δυνάμεις, αλλά ένα πολλαπλό δίκτυο από διαφορετικά στοιχεία — τοίχοι, χώρος, θεσμός, κανόνες, Λόγος· το πρότυπο της πόλης του εγκλεισμού δεν είναι πλέον το σώμα του βασιλιά, με τις εξουσίες που απορρέουν απ' αυτό, ούτε η συμβατική ένοψη των βουλήσεων, απ' όπου θα γεννιόταν ένα σώμα ταυτόχρονα εξατομικευμένο και συλλογικό, αλλά μια στρατηγική ανακατανομή στοιχείων με ξεχωριστή φύση κι από διαφορετικά επίπεδα. Η φυλακή δεν είναι η θυγατέρα των νόμων ούτε των κωδίκων, ούτε της δικαστικής μηχανής· δεν είναι υποταγμένη στο δικαστήριο σαν το πειθήνιο ή αδέξιο όργανο των αποφάσεων που παίρνει και των αποτελεσμάτων που θα 'θελε να πετύχει· αντίθετα, το δικαστήριο είναι εκείνο που βρίσκεται έξω απ' αυτή και υποταγμένο σ' αυτή. Σ' αυτή την κεντρική θέση που κατέχει δεν είναι μόνη αλλά συνδέεται με μια ολόκληρη σειρά άλλων συστημάτων “εγκλεισμού”, που φαινομενικά μεν είναι πολύ διακεκριμένα —μια και προορισμό έχουν ν' ανακουφίζουν, να θεραπεύουν, να συντρέχουν— αλλά που όμως όλα συντείνουν, όπως κι αυτή, στην άσκηση μιας εξουσίας ομαλοποίησης. Το σημείο που άπτονται αυτά τα συστήματα δεν βρίσκεται σε παραβάσεις κάποιου “κεντρικού” νόμου, αλλά γύρω απ' τους παραγωγικούς μηχανισμούς —το “εμπόριο” και τη “βιομηχανία”— μια ολόκληρη πληθώρα παρανομιών, με διαφορετική φύση και προέλευση, με ειδικό ρόλο στην απόκτηση κέρδους, και μια ξεχωριστή τύχη που τους επιφυλάσσουν οι τιμωρητικοί μηχανισμοί. Και τελικά, αυτό που διέπει όλους αυτούς τους μηχανισμούς δεν είναι η ενοποιητική λειτουργία μιας μηχανής ή ενός θεσμού αλλά οι ανάγκες μιας μάχης και οι κανόνες μιας στρατηγικής. Συνεπώς, οι έννοιες των κατασταλτικών θεσμών, της απόρριψης, του αποκλεισμού, της περιθωριοποίησης, δεν είναι κατάλληλες για να περιγράψουν —μέσα στο ίδιο το κέντρο της πόλης του εγκλεισμού— το σχη-

25. Όργανα βασανιστηρίων.

ματισμό της ύπουλης ηπιότητας, της ανομολόγητης μοχθηρίας, των καλά υπολογισμένων μεθόδων, των τεχνικών, και των “επιστημών” ακόμα, αν θέλετε, που επιτρέπουν την κατασκευή του πειθαρχημένου ατόμου. Σ’ αυτή την κεντρική και συγκεντρωτική ανθρωπότητα, αποτέλεσμα και όργανο πολύπλοκων σχέσεων εξουσίας, σώματα και δυνάμεις, υποταγμένα όλα σε πολλαπλά συστήματα “εγκλεισμού”, αντικείμενα Λόγων που και οι ίδιοι αποτελούν στοιχεία αυτής της στρατηγικής, ας ακούσουμε τον απόηχο αυτής της μάχης»²⁶.

26. Βλ. σημ. 1, σ. 314-315.